



उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची सर्व संकल्पना व चिकित्सक क्षमता वृद्धीसाठी उपलब्ध निर्मिती

* ज्योती रणदिवे आणि ** डॉ. शिवाजी देसाई

* संशोधक सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे . ** टिळक शिक्षण महाविद्यालय पुणे

सारांश:

राष्ट्राच्या विकासाचे मूळ कारण हे राष्ट्रातील शिक्षित मनुष्यबळावर अवलंबून असते. आज स्पर्धा व जागतिकीकरणाच्या युगात ज्ञान व ज्ञानाधारित संपत्ती याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शिक्षणाच्या विविध स्तरांतील माध्यमिक स्तर हा पुढील भवितव्याची मुहूर्तमेढ आहे. या स्तरावर वृद्धिंगत होणाऱ्या या क्षमता भावी जीवनात महत्त्वपूर्ण ठरतात. या दृष्टीने उद्योगांमुळे समाजातील भावी नागरिक हा शारीरिक आणि भावनिकदृष्ट्या सक्षम परिपक्व असला पाहिजे. विकासासाठी मनुष्यजीवनात यश आणि समाधान आवश्यक आहे. सर्व संकल्पनेच्या जोरावर साधता येईल. उच्च सर्व संकल्पना ही व्यक्तीला यशाकडे घेऊन जातेच शिवाय यशानंतर व्यक्तीस स्थैर्य देणारे समाधान मिळवून देते.

स्व संकल्पना ही जन्मजात देणगी नाहीत. प्रयत्नाने त्यांचा स्तर वाढवता येतो. प्रामुख्याने डॅनियल गोलमन आणि कार्ल रॉजर्स यांनी अभ्यासपूर्ण संशोधनाअंती सिद्ध केले आहे. सर्व संकल्पनेचा विकास विद्यार्थ्यांच्या जडणघडणीत शारीरिक आणि भावनिक सकारात्मक बदल घडवून आणेल. त्याचा शारीरिक स्व, सामाजिक स्व, स्वभावगुण स्व, नैतिक स्व, शैक्षणिक स्व आणि बौद्धिक स्व हे सर्व उच्च सर्व संकल्पनेच्या जाणीवेने वाढेल. विद्यार्थ्यांमध्ये हे अपेक्षित बदल सक्षम स्व संकल्पनेच्या जाणिवे शिवाय पूर्ण होणे अशक्य. म्हणूनच संशोधकाने सर्व संकल्पना घटकांच्या उपघटकांवर आधारित उपलब्ध निर्मिती करताना घटकांना समान कालावधी आणि घटकांच्या पूर्व चाचणीतील स्तरानुसार आवश्यक कालावधी घेतला.

इ. ११ वी तील विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांची सर्व संकल्पना तपासण्याबरोबर सर्व संकल्पनेच्या उपघटकांच्या वाढीसाठी उपलब्ध विकासाचे विकसन करणे व त्याची परिणामकारकता तपासणे या कृती नियोजनबद्धरित्या पूर्ण केल्या. शिक्षण पद्धतीचा अविभाज्य घटक असणा-या 'विद्यार्थी'ना उच्च सर्व संकल्पनेची जोड मिळाली तर यशस्वी मिळतिली आणि समाधानी भारत सहज घडेल.

Copyright © 2026 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

प्रस्तावना :

उच्च सर्व संकल्पना ही यश आणि समाधानाची गुरुकिल्ली किंवा पायवाटा आहेत. जर विद्यार्थ्यांची सर्व संकल्पना

उच्च असेल तर भावी पिढीची योग्य जडणघडण होणे आपसूकच आहे. पण यासाठी सद्यस्थितीतील विद्यार्थ्यांना सर्व संकल्पनेचा स्पर्श देऊन नवसंजीवनी देणे गरजेचे



आहे. जागतिकीकरणाच्या युगातील आव्हानांना न डगमगता पेलण्याचे सामर्थ्य असणारी पिढी यातूनच घडेल.

संशोधनाची गरज :

१. आपण जसे आहोत तसा जेव्हा स्वतःचा स्विकार आपण करू तेव्हाच आपल्यात सकारात्मक बदल होण्याची शक्यता निर्माण होईल. आयुष्य सुखी समाधानी जगण्यासाठी स्वसंकल्पनेची जाणीव असणे गरजेचे आहे.
२. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकास योग्य झालेला दिसून येत नाही. व्यक्तिमत्त्व विकासातील अनेक पैलूंपैकी स्वसंकल्पनेची जाणीव असणे हा महत्वाचा घटक येतो. विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्यासाठी स्वसंकल्पनेचा विकास होणे गरजेचे आहे.
३. धावपळीच्या जगात कोणालाच स्वतःकडे लक्ष देण्यासाठी वेळ नाही. कामातील व्यस्तता यामुळे स्वतःमधील कमतरताकडुणिवांची जाणीव नाही. अवास्ताव अपेक्षामुळे जीवनात ताणतणावाची परिस्थिती निर्माण होते. यासाठी स्वतः मधील कमतरतेची जाणीव प्रत्येकाला होण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन होणे गरजेचे आहे.
४. जीवन जगताना अनेक कठिण प्रसंगांना सामोरे जाताना विद्यार्थ्यांना भिती वाटते. आपल्यातील असण्याबद्दल बलस्थानाची त्यांना माहिती नसते. स्वतः मधील बलस्थानाची जाणीव करून देण्यासाठी सदर संशोधन गरजेचे आहे.
५. आपण कोण आहोत? आपल्या जबाबदाऱ्या कोणत्या आहेत? आणि आपले हक्क कोणते आहेत? याचे

चांगल्या प्रकारे विद्यार्थ्यांना भान नसल्याने अनेक प्रसंगांना सामोरे जाताना विद्यार्थ्यांना भिती वाटते.

संशोधनाचे महत्त्व :

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासातील महत्वाचा घटक स्व विकास आहे. ही प्रक्रिया होत असताना स्वसंकल्पनेचा विकास ही तितकाच महत्वाचा ठरतो. स्वसंकल्पनेत विद्यार्थ्याला स्वतःची ओळख होते. आपण कोण आहोत याची जाणीव होत असते. थोडक्यात 'स्व' चा विकास म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा विकासास आधार. म्हणून 'स्व' संकल्पनेचा विकास होणे महत्वाचे आहे. व्यक्तीचा सामाजिक विकास झाला तर समाजाची पर्यायाने देशाची प्रगती होते. स्वसंकल्पनेचा विकास झाला तर विद्यार्थ्यां इतरांचे वर्तन समजून घेतो तसेच समाजात कसे वागावे हे कळते. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पनेचा विकास होणे महत्वाचे आहे.

मी कोण आहे? माझी भावना काय आहे? माझी मूल्ये कोणती आहे? माझ्या कल्पना कोणत्या आहे? माझे गुणविशेष काय आहे? माझ्या मर्यादा काय आहे? या सर्वांची जाणीव स्वसंकल्पनेमुळे दिसून येते. कल्पना, मर्यादा, गुणविशेष यांची स्वसंकल्पनेमुळे जाणीव झाल्यामुळे वर्तन परिवर्तन होते म्हणून स्वसंकल्पनेचा विकास होणे महत्वाचे आहे.

स्वसंकल्पना विकसित असेल तर व्यक्तीला आयुष्यात यशस्वी जीवन जगता येते. म्हणून सदर संशोधन महत्वाचे आहे. जीवनात पुर्ण काळोख असताना एखादा प्रकाशकिरण पाहण्याची सवय विकसित केली पाहिजे. या सकारात्मक दृष्टीकोनाचा विकास होण्यासाठी सदर संशोधन महत्वाचे आहे.



आपल्याला स्वजाणीवेची जाणीव झाल्यास आपोआपच आपले मानसिक स्वास्थ्य चांगले राहण्यास मदत होईल. आपण भावनिकदृष्ट्या संतुलित राहू शकू. म्हणून सदर संशोधन महत्वपूर्ण आहे. सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये समायोजन साधून वातावरण उत्साही आनंदी व आरोग्यपूर्ण ठेवण्यासाठी स्वसंकल्पना विकसित करणे महत्वाचे आहे शीर्षकः

उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची स्व संकल्पना व चिकित्सक विचार क्षमता वृद्धीसाठी विकसित उपक्रमाची परिणामकारकता

कार्यात्मक व्याख्या :

- **स्वसंकल्पना :** स्व संकल्पना म्हणजे व्यक्तीच्या शारीरिक, सामाजिक, स्वभावगुण, शैक्षणिक, नैतिक व बौद्धिक अंगाचा अभ्यास .
- **वृद्धी:** स्वसंकल्पनेच्या पुर्व चाचणीतील गुणांका पेक्षा उत्तर चाचणीच्या गुणांकाच्या मध्यमानात झालेली लक्षणीय वृद्धी .
- **स्व संकल्पना वृद्धी उपक्रम :** सदर संशोधनाच्या दृष्टीने स्वसंकल्पना वाढवण्यासाठी तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाने तात्विक माहिती व तिच्याशी संबंधित यादया विविध प्रकारच्या कृती असणाऱ्या चिड्या, संदर्भ साहित्याचे वाचन, तक्ते, ध्वनीचित्रफिती, तज्ज्ञ व्याख्यात्यांची व्याख्याने, इ. कृतीनीयुक्त असा मर्यादित कालावधीत तयार केलेल्या कृतीच्या संचात सदर संशोधनाच्या दृष्टीने मूळ उपलब्ध विविध स्रोतांच्या माध्यमातून केलेली सुधारणा .

- **परिणामकारकता:** सदर संशोधनाच्या दृष्टीने विकसित उपक्रम राबविल्या नंतर इ. ११ वी तील प्रायोगिक व नियंत्रित गटातील विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पनेच्या गुणांकाचे मध्यमान यांतील फरक .

संशोधनाची उद्दिष्टे

- विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पना जाणीवेच्या सद्यःस्थितीचा शोध घेणे .
- विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पनेची जाणीव वाढविण्यासाठी उपक्रमाची निर्मिती करणे .
- विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पना जाणीव वाढविण्यासाठी विकसित उपक्रमाची परिणामकारकता अभ्यासणे .

संशोधन प्रश्न :

१. इ. ११ वीतील विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पनेची सद्यस्थिती कशा स्वरूपाची आहे.

गृहीतके :

- स्वसंकल्पनेचा स्तर उच्च असणाऱ्या व्यक्ती आयुष्यात यशस्वी होतात .
- विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पना प्रयत्नाने विकसित करता येतात .
- स्वसंकल्पनेचा स्तर उच्च असणाऱ्या विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक संपादन क्षमता ही उत्तम असते
- स्वसंकल्पनेचा स्तर उच्च असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा भावनिक बुद्ध्यांक हा उच्च असतो . .

परिकल्पना :**संशोधन परिकल्पना :**

इयत्ता ११ वी च्या विज्ञान शाखेच्या विद्यार्थ्यांवर स्व-संकल्पना वृद्धी उपक्रम राबविण्यापुर्वी घेतलेल्या पुर्व चाचणी व स्व संकल्पना वृद्धी उपक्रम राबविल्यानंतर घेतलेल्या उत्तर चाचणीच्या मध्यमान गुणांकात सार्थ फरक दिसून येतो .

शून्य परिकल्पना :

इयत्ता ११ वी च्या विज्ञान शाखेच्या विद्यार्थ्यांवर स्व-संकल्पना वृद्धी उपक्रम राबविण्यापुर्वी घेतलेल्या पुर्व चाचणी व स्व संकल्पना वृद्धी उपक्रम राबविल्यानंतर घेतलेल्या उत्तर चाचणीच्या मध्यमान गुणांकात सार्थ फरक दिसून येत नाही .

संशोधनाची व्याप्ती :

प्रस्तुत संशोधन हे स्व संकल्पना वृद्धीच्या उपक्रम निर्मितीशी निगडित असून महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील इ.११ वीच्या विद्यार्थ्यांशी संबंधित आहे .

संशोधनाची मर्यादा :

- प्रस्तुत संशोधनातील उपक्रमाव्यतिरिक्त जर छात्राध्यापक कुठल्या दूरस या उपक्रमात सहभागी असतील तर त्यावर नियंत्रण ठेवता येणार नाही .
- प्रस्तुत संशोधनात विद्यार्थ्यांच्या वाढत्या वयानुसार होणा या विकासावर नियंत्रण ठेवता येणार नाही .

संशोधन प्रकार :

प्रस्तुत संशोधनाचा प्रकार हा उपयोजित संशोधन आहे .

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने बहुविध पद्धतीचा वापर करताना सर्वेक्षण आणि प्रायोगिक या दोन संशोधन पद्धतींचा वापर केला आहे .

जनसंख्या व न्यादर्श :**जनसंख्या :**

संशोधकाने प्रस्तुत संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील इयत्ता ११वी तील विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यां ही जनसंख्या आहे .

न्यादर्श :

सर्वेक्षणादरम्यान न्यादर्शाची निवड करताना पुणे जिल्ह्यातील मुख्यचार दिशा निहाय व पुणे शहरातील शाळाची निवड लॉटरी पद्धतीने उच्च माध्यमिक कॉलेजची निवड व त्या कॉलेज मधील विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांची नमुना म्हणून निवड केली .

तसेच संशोधन कार्यातील पुढील टप्प्यातील प्रायोगिक पद्धतीच्या कार्यासाठी म्हणून एकलगत अभिकल्पात असंभाव्यतेवर आधारित प्रासंगिक न्यादर्श निवड पद्धतीने न्यू इंग्लिश स्कूल अँड ज्यूनियर कॉलेज वडगाव मावळ येथील ३० विद्यार्थ्यांची न्यादर्श म्हणून निवड केली .



माहिती संकलनाची साधने :

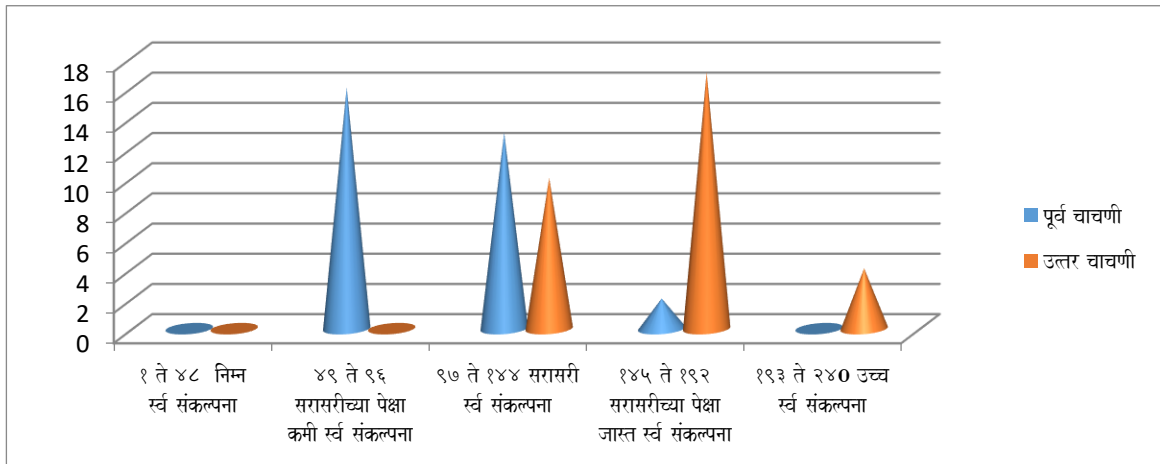
कोष्टक □.१.३ उद्दिष्टानुसार माहिती संकलनाची साधने

उद्दिष्टे	माहिती संकलनाचे साधन
१.इ.११ वीतील विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पना जाणीवेच्या सदयःस्थितीचा शोध घेणे .	आर .के .सारस्वत यांची स्वसंकल्पनेची प्रमाणित चाचणी
२.विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पनेची जाणीव वाढविण्यासाठी उपक्रमाची निर्मिती करणे .	स्वसंकल्पना वृद्धी उपक्रम
३.विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पना जाणीव वाढविण्यासाठी निर्मित उपक्रमाची परिणामकारकता अभ्यासणे .	आर .के .सारस्वत यांची स्वसंकल्पनेची प्रमाणित चाचणी

माहिती विश्लेषणाची साधने : सदर संशोधनासाठी सशोधकाने माहिती विश्लेषणासाठी टक्केवारी□मध्यमानचा वापर केला आहे माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

उद्दिष्ट ३.विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पना जाणीव वाढविण्यासाठी निर्मित उपक्रमाची परिणामकारकता अभ्यासणे . आलेख □.१

इयत्ता ११ वी विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांचा पूर्व चाचणीनंतर प्रायोगिक पद्धतीतील एकलगटाच्या स्व संकल्पनेचे टप्पे दर्शवणारा आलेख



निरीक्षण : वरील आलेखा वरून असे दिसून येते की□संशोधनाशी संबंधित इयत्ता ११वी विज्ञान शाखेतील ३० विद्यार्थ्यांचे गुण काढली असता त्यात १ ते ४० या गटात पूर्व चाचणीतील विद्यार्थ्यां संख्या ० तर उत्तर चाचणीतील विद्यार्थ्यां संख्याही ० आढळून आली□४१ ते ८० या गटात पूर्व चाचणीतील विद्यार्थ्यां संख्या १६ तर उत्तर चाचणीतील विद्यार्थ्यां संख्या ० आढळून आली . ८१ ते १२० या गटात पूर्व चाचणीतील विद्यार्थ्यां संख्या ११ तर उत्तर चाचणीतील विद्यार्थ्यां संख्या १६ आढळून आली . १२१ ते १६० या गटात पूर्व चाचणीतील २ तर उत्तर चाचणीतील विद्यार्थ्यां १२ आढळून आली . १६१ ते २०० या गटात पूर्वचाचणीतील विद्यार्थ्यां संख्या ० तर उत्तर चाचणीतील विद्यार्थ्यां संख्या २ आढळून आली



अर्थनिर्वचन :

वरील निरीक्षणावरून असे दिसून येते की संशोधनाशी संबंधित इयत्ता ११ वी तील विज्ञान शाखेतील ३० विद्यार्थ्यांच्या गुणांचे शेकडेवारी काढली असता पूर्व आणि उत्तर चाचणीत ० विद्यार्थ्यांची स्व संकल्पना निम्न स्वरूपाची आढळून आली. ४९ ते ९६ या गटात पूर्वचाचणीतील १६ ५१.५६ टक्के विद्यार्थ्यांची तर उत्तर चाचणीतील ० ० टक्के विद्यार्थ्यांची सरासरी पेक्षा कमी स्व संकल्पना आढळून आली. ९७ ते १४४ या गटात पूर्व चाचणीतील ४१.९ टक्के विद्यार्थ्यांची तर उत्तर चाचणीतील ३२.२६ टक्के विद्यार्थ्यांची सरासरी स्व संकल्पना आढळून आली. १४५ ते १९२ या गटात पूर्वचाचणीतील ४५ टक्के तर उत्तरचाचणीतील ४८ टक्के विद्यार्थ्यांची सरासरी पेक्षा जास्त स्व संकल्पना आढळून आली. १९३ ते २४० या गटात पूर्वचाचणीतील ० टक्के विद्यार्थ्यांची तर उत्तर चाचणीतील २.९ टक्के विद्यार्थ्यांची उच्च स्व संकल्पना आढळून आली. वरील आलेखाचा असा अर्थ होतो की सरासरी आणि सरासरी पेक्षा अधिक स्वरूपाची आढळली.

निष्कर्ष :

संशोधकाने स्व संकल्पना वाढवण्यासाठी विकसित केलेला उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या पूर्वचाचणीतील गुणांकांच्या शेकडेवारीच्या स्थितीपेक्षा उत्तर चाचणीतील गुणांकांच्या शेकडेवारीची स्थिती उत्तम दर्शवित असल्याने प्रभावी ठरला.

द्विष्टानुसार फलिते :

१. इयत्ता ११ वी विज्ञान शाखेतील जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांची स्व संकल्पना ही सरासरी पेक्षा जास्त आहे.

२. इयत्ता ११ वी विज्ञान शाखेतील एकही विद्यार्थी स्व संकल्पनेच्या निम्न स्तरात नाही.

निष्कर्ष:

- इ. ११ वी विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांची 'स्व-संकल्पना' ही सरासरी स्तरावर आहे.
- इ. ११ वी विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांची स्व संकल्पना वृद्धी उपक्रम निर्माण करण्यासाठी तज्ञ व्याख्यात्यांच्या व्याख्यानांचे श्रवण आणि चित्रफितीचे चित्रपटांतील दृश्यांच्या संकलित भागांचे निरीक्षण व वर्णन लेख वृत्तपत्रातील कात्रणे व पुस्तकातील काही भागांचे वाचन व चर्चा संकलित लेखन व नोंदी ठेवणे कारक कृती व गटचर्चा यांचा वापर करून स्व संकल्पनेच्या सहा घटकांसाठी प्रभावी उपक्रमाची निर्मिती केली.
- इ. ११ वी विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांची स्व संकल्पना वृद्धी करण्यासाठी संशोधकाने विकसित केलेला 'स्व-संकल्पना वृद्धी उपक्रम' परिणामकारक ठरला आहे.

संदर्भसूची :

- मराठी
- १. आहरे, एम. (ऑक्टोबर-डिसेंबर २०११) "ओळख स्वतःची - एकविचार" शिक्षण आणि समाज, वर्ष ३५ अंक १ पृष्ठ ५५
- २. कदम, वा. प. २००७ शैक्षणिक संख्याशास्त्र नित्यनुतन प्रकाशन
- ३. खरात, आ. पा. १९७४ प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र पुणे श्री विद्या प्रकाशन



४. खादेवाले^{श्री.श.} [१९९९] संशोधनासाठी विविध चाचण्यांचा उपयोजन^{माशिकः} यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ
५. खूराना^{और.} [मार्च २०११] यांनी त्यांच्या “बारामतीशहरातील विद्या प्रतिष्ठानच्या वसतीगृहातील कुमार अवस्थेतील [वय १७ ते १९ वर्ष] विद्यार्थिनीच्या स्व संकल्पना तपासणे व स्व संकल्पना विकसित करण्यासाठी राबविलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे”
६. घोरमोडे^{कै.यु.व} घोरमोडे^{कै.} [२०१०] शैक्षणिक मार्गदर्शन आणि समुपदेशन^{जोगपूर विद्या प्रकाशन}
७. जगताप^{डि.ना.} [२०१२] शैक्षणिक मनसशास्त्र. पुणे. प्रोफिशन्ट पब्लिकेशन हाऊस.
८. दांडेकर^{वि.ना.} [१९७४] शैक्षणिक मुल्यमापन व संख्याशास्त्र^{पुणे श्री विद्या प्रकाशन}
९. नानकर.प्र शिराडे एस [जुलै २००७) “सुबोध शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र” नित्यनूतन प्रकाशन पान नं. १२३ १२७
१०. पिंगळे, एस. (५ जुन २०१२) “अनुदानित व विनाअनुदानित माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या स्व-संकल्पना व शैक्षणिक संपादनाची तुलना” शिक्षणतंत्रंग [ऑक्टोबर २०१२] पृष्ठ ४३८
११. पंडित^{बि.वि.} महाले^{सि.} [२०१५] संशोधनः गुणात्मक आणि मिश्र पद्धती. औरंगाबादः युनिक पब्लिकेशन
१२. भिंताडे^{वि.} रा. [१९९९] शैक्षणिक संशोधन पद्धती ^{पुणे [३०] नित्यनूतन प्रकाशन.}
१३. मुळे^{श्री. रा.} आणि उमाठे वि. तु [१९९८] शैक्षणिक संशोधनाची मुलतवे . ३री आवृत्ती ^{पुणेः पिंपळखरे प्रकाशन}
१४. मेहेंदळे^{सु.} [१९९९] साधन निर्मितीद्वारे संशोधन^{नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्रमुक्त विद्यापीठ.}
१५. मोरे. लता (सप्टेंबर २०१०) “शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय अधिष्ठान” पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स^{जोगपूर पान नं. १७३ १७४}
१६. जाधव^{विम्व.} आणि सोनवणे^{सिजीव.} [जून २०१२] “अनुदानित व विनाअनुदानित माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या स्व संकल्पना व शैक्षणिक संपादनाची तुलना ”. शिक्षण तंत्रंग [ऑनलाईन पब्लिकेशन] ^{नाशिक पेज नं. २२ [३८]}
१७. पिंगळे^{सुधा} आणि शिंदे^{स्वाती.} [जून २०१२] “अनुदानित व विनाअनुदानित माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या स्व संकल्पना व शैक्षणिक संपादनाची तुलना ”. शिक्षण तंत्रंग [ऑनलाईन पब्लिकेशन] ^{नाशिक पेज नं. २२ [३८]}
१८. संकपाळ, एस. (मे -जून २०१५) “स्व-जाणीव यशस्वी जीवनासाठी” शिक्षणसमिक्षा पृष्ठ ४७४९

Cite This Article: रणदिव ज्यो. आणि डॉ. देसाई शि. (2026). उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची स्व संकल्पना व चिकित्सक क्षमता वृद्धीसाठी उप^न निर्मिती In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XV (Number II, pp. 203–209) Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20175262>